

Hangtörténeti változások feltételezett okairól

Bevezető helyett álljon itt annak a ténynek a hangsúlyozása, hogy a szerző nem nyelvtörténész; a következőkben tárgyalt gondolatmenetek tehát a szó legszorosabb értelmében hipotézisek, amelyek azonban a fonetika és a pszicholingvisztika, elsősorban a beszédpercepció és az anyanyelv-elsajátítás szempontjából lehetségesnek minősíthetők.

E. ABAFFY ERZSÉBET közel egy évtizede fogalmazott úgy, hogy a nyelvtörténetben még sok feladat van hátra: „A nagy tendenciák megállapítása után az aprómunka: Mi lehet az oka ezeknek a tendenciáknak?” (Bárczi Géza és a magyar hangtörténet. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk.: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 56). Nem arról van szó, hogy az elmúlt sok-sok évtizedben ne próbáltak volna a nyelvtörténettel foglalkozók magyarázatot adni a változások okaira; hiszen a „miért” a kezdetektől válaszokat, megoldásokat kívántak. A hangsúly azonban mindig a „hogyan”-on volt és nem a „miért”-en (BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 87). Magától értetődően szükség volt a változások mibenlétének, sajátosságainak, lefolyásának, szabályszerűségeinek a tisztázására, hiszen csak így lehetett felvetni a kialakulásukra vonatkozó kérdéseket, illetőleg kutatni a létrejöttüket meghatározó, a működésüket befolyásoló okokat. Mindenekelőtt szakítani kellett az újgrammatikusok felfogásával, akik szerint a nyelvi változás ugyan bizonyos rend szerint zajlik (vö. T. BYNON, Történeti nyelvészet. Osiris, Bp., 1997.), de kivétel nélküli érvényességet feltételeztek a hangváltozások esetében. A nyelvtörténeti tények pontos elemzése BÁRCZI GÉZA véleményét igazolja, aki csak tendenciákról beszél a változások érvényességi körével kapcsolatban; azaz elismeri az ingadozásokat, az egyidejű változatok meglétét, egymás mellett élését. FÓNAGY IVÁN úgy fogalmaz, hogy „A beszéd és a nyelv közötti kölcsönös függés a változás folyamán manifesztálté válik” (Hangváltakozás és hangváltozás: ÁNyT.V. 1967. 137). Ez azonban nem egyszerre és nem feltétlenül egyidejűleg zajlik; a hangváltozás menetét számos tényező „összjátéka” határozza meg.

A történeti hangváltozások okául a legkorábbi időktől kezdve az ökonómiát, az ejtési gazdaságosságra való törekvést (már HUMBOLDT is a beszédszervek restségéről ír), a hangváltozás gazdaságosságát (MARTINET), az „életteni korlátok” fontosságát jelölték meg (vö. BYNON i. m.). Emellett egyre gyakrabban más okok is, illetőleg az okok együttes fellépése is előtérbe került. BENKŐ a változások indítékairól ír, amelyek rendkívül bonyolult rendszert alkotnak, s felismerésük azért is nehéz, mivel nem ismerjük pontosan azokat a körülményeket, amelyekben gyökereztek (i. m. 120). Azonosításukkal, a rendszerszerű leírással még adós a nyelvtudomány. A nyelvtörténeti változások „újabb” megjelölt okai között van az érzelmi magatartás (a kifejezőkészségre törekvés) motívuma, a társadalmi tényezők szerepe, az érthetőségre való törekvés (FÓNAGY i. m.; BENKŐ

i. m. 33), a környezeti tényezők (HERMAN JÓZSEF, A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez: ÁNyT. V. 1967. 155—68), a tökéletlen tanulás, illetőleg az egyszerűsége törekvés (KIEFER FERENC, Fonológiai struktúrák diakronikus változása: ÁNyT. V. 1967. 219—36), valamint a műveltség, az emberi gondolkodás mint általános tényezők (BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966. 128; BENKŐ i. m. 120). Ezeknek a feltételezett okoknak és a hangváltozás tendenciáinak az elemzésével azonban csak részlegesen, jobbra a példák szintjén találkozunk. Számos újfajta megközelítés, modern elméleti keretben is csupán a tényszerű folyamatok elemzéséig jut el. Nyilvánvalóan eredményesebb a változásokat magukat vizsgálni, a folyamatok működését és a lefolyásukat analizálni, mint a háttérükben álló okokat feltérképezni. Van olyan szemlélet is, amely — legalábbis a nyelvtörténetet tekintve — kizártnak tartja a változások okának, okainak pontos és egyértelmű meghatározhatóságát. Megint más felfogás kinyomozhatónak véli azokat az okokat, amelyek a nyelv használatán keresztül annak kisebb-nagyobb mértékű változásához, alakulásához vezettek, elismerve természetesen a fennálló nehézségeket. FÓNAGY egyenesen úgy fogalmaz például, hogy az új hang egyénenként és szavanként terjed el. Tény, hogy a nyelvi változások, különösen a hangváltozások a beszélőkben csak kevésbé tudatosodnak; ez egyértelműen a nyelv használati funkciójával hozható kapcsolatba.

A jelen tanulmány célja, hogy rámutasson néhány hangtörténeti változás lehetséges okaira, amelyhez az elmúlt évtized pszicholingvisztikai, fonetikai, beszédpercepciós kutatásainak eredményei biztosítanak megfelelő alapot. Kiindulásunk BÁRCZI GÉZA felfogását követi, vagyis azt, hogy a hangváltozások mindig tendenciák. Kizárólagosságuk feltételezése nem tartható, létrejöttükben nyilvánvalóan ugyanazok, illetőleg hasonló okok játszottak szerepet, mint amelyek a mai élő nyelv, a spontán beszéd fonetikai és pszicholingvisztikai vizsgálatából élénk tárulnak. Elemzéseink során nem egy kor változásainak okadó magyarázatát végeztük el; arra törekedtünk, hogy újfajta megvilágításba helyezzük ezeket a változásokat, amelyek révén a „gyökerekre” is nagyobb lesz a rálátásunk.

Időrendben haladva, az első hangváltozási tendencia, amelyet a ma eredményeinek tükrében magyarázhatónak vélünk, az ősmagyar kori, *y*-nal — illetőleg a magyar nyelvtörténeti hagyományban többnyire *i*-vel — jelölt (veláris, felső nyelvállású) magánhangzónk alakulása (BÁRCZI i. m. 53). BÁRCZI valószínűsítése szerint e magánhangzónk a nyelvjárások egy részében még megvolt, a többiben azonban *i*-vé lett. E két magánhangzó hangminőségbeli különbségét elsődleges felismerési kulcsként a második formánsok frekvenciaértékének eltérése biztosítja. Ez a beszédészlelésben — különösen, ha a hang megterheltsége nem nagy — elbizonytalaníthatja a pontos azonosítást, s egyfajta percepciós átcsapás következik be. Az *y*-nal jelölt magánhangzó esetében ez az átcsapás kétirányú lehet: egyfelől az illabiális palatális *i*-be (magasabb F2-érték) vagy a labiális palatális *ü*-be (alacsonyabb F2 érték). Egyértelműen bizonyítja ezt az orosz jerüvel jelölt (és az *y*-nal jelölthöz közeli /mediális/ képzésű) magánhangzó *ü*-nek vagy *i*-nek történt azonosítása és ennek következtében ejtése az elmúlt évtizedekben is (vö. *мы* → *mü* vagy *mi*, *дым* → *düm* vagy *dim*, hasonlóan a nagy orosz meseíró neve, *Крылов* → *Krülov* vagy *Krilov*). Minthogy az ősmagyar kor végén *ü* hangunk nagyon ritka volt (vö. Bárczi i. m. 129), természetes, hogy csak az *y* → *i* hangváltozási tendencia mehetett végbe. (Nem mond ellent ennek az a feltételezés, hogy a labiális palatális felső nyelvállású hang már az ősmagyar kor elején meglehetett [vö. Benkő i. m. 155], hiszen nem egyik napról a másikra történő megjelenésről van szó; továbbá a beszédpercepció működése révén az *ü* magánhangzó elterjedését — mások mellett — a valószínűsíthető *y* → *ü* változás is segíthette).

A középkor hangváltozási tendenciái közül elsőként a szláv nazális magánhangzók (*o, e*) magyar megfelelőit említjük, amelyek az *on, om, an, am* vagy *en, em* hangkapcsolatok voltak (pl. *goba* — *gomba*, *obrȋci* — *abroncs*, *gręda* — *gerenda*, *ređ* — *rend*). Univerzális észlelési tendenciának tekinthetjük az „anyanyelvi szűrő” működését (vö. GÓSY M., *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1989.). Ez azt jelenti, hogy ha olyan beszédhangot hallunk, amely anyanyelvünkben nincs meg, akkor azt az észlelésben és a képzésben egy hozzá közel állóval azonosítjuk (az előzőekben említett *y > i* változás is ezt példázza). Minthogy a magyarban nazális magánhangzók nem voltak, ellenben megfelelő minőségű (orális) magánhangzók és nazális mássalhangzók léteztek, magától értetődően következtek be az észlelésben hasonló benyomást eredményező hangváltozások, illetve megfeleltetések. Hogy melyik nazális mássalhangzót azonosították, az az adott szó fonetikai felépítésétől függött, s részben észlelési működések, részben artikulációs gesztusok játszottak szerepet a végeredményben, amelyben a meglévő nyelvspecifikus fonológiai szabályok hatása is megjelent (a *rend* létrejötte nyilván a dentális zárhang hatásának, míg a *gomba* a labiális zárhangénak tulajdonítható, amelyhez a regresszív hasonulási szabály is hozzájárult). Ennek a szűrőnek a működése jelenleg is tart, gondoljunk például a francia pénz magyar nevére, amelyben az eredeti nazális magánhangzó — hasonlóan az évszázadokkal korábbi tendenciához — [V+nazális mássalhangzó] hangkapcsolatként jelenik meg: *frank* (vö. /frank/ — [frɒŋk]).

Gárdonyi Géza „Egri csillagok” című regényében a katonáknak beszédmegértési nehézséget jelentett az osztrák strázsamester akcentusos magyar beszédében a *bor* és a *por* szavak pontos azonosítása. A magyar anyanyelvű számára ugyanis a kétféle (osztrák) zárhang egyformán zöngétlennek tűnik. Ennek akusztikai-fonetikai oka az osztrák és a magyar felpattanó zöngés zárhang ún. zöngeskezési idejében (VOT) van. Az osztrák *b* VOT-értéke ugyanis jelentősen eltér a magyar *b* értékétől (a magyar zöngés zárhangé –5 és –25 ms közötti érték, az osztráké pedig +5 és +10 ms között van). Az artikuláció akusztikus következménye a beszédészlelésben egyértelműen hangváltozást eredményező ok volt a német—magyar nyelvi érintkezések során. A középfelnémet zöngés felpattanó zárhangok ugyanis a bajor(-osztrák)ban zöngétlen médiává váltak, azaz MOLLAY megfogalmazásában „...mintegy középütt helyezkednek el a magyar zöngés/zöngétlen zárhangok között...” (Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 153—4). A zöngeskezési idő eltéréssel mint a változást kiváltó okkal magyarázható az eredmény, azaz az átvételi ingadozás a magyarban: hol a zöngés, hol a zöngétlen zárhanggal azonosították a beszélők a zöngétlen médiákat, s ennek megfelelően jelentek meg ezek az adott szavakban. Föltehető még az a kérdés is, hogy miért van ingadozás? A választ erre ismét a beszédpercepciók kísérletek eredményei adják: az adott akusztikai paramétereket egy adott nyelvközösség tagjai egyértelműen és egységesen azonosítják a megfelelő beszédhangként, ha ezek a paraméterek a realizálás közepén helyezkednek el. Ha nem, akkor az észlelés bizonytalanná válik, s a beszélő/hallgatók individuális sajátosságai, illetőleg a kontextus-hatás határozzák meg, hogy hogyan döntenek a kategorizálás során. A közös anyanyelvi szűrő természetesen behatárolja a „választási” lehetőségeket. Mindennek következtében a zöngétlen bilabiális zárhang vált uralkodóvá például a következő szavakban: *pánt, pendely, pléh, perem, polgár, puska, püspök*; s zöngés párja a következőkben: *borbély, bellér, bókony*. MOLLAY felsorolásában lényegesen több a zöngétlen zárhangot tartalmazó szó. Ez azzal van összefüggésben, hogy a zöngétlen médiának nevezett zárhang zöngeskezési ideje közelebb áll a magyar zöngétlen zárhangéhoz, mint zöngés párjához. Ily módon a zöngeskezési időnek mint akusztikai paraméternek a meghatározó szerepe figyelhető meg e hangváltozásban. (Mindezek felvetik, hogy vajon a BÁRCZI GÉZA által említett bajor-osztrák *burgaere* vagy *breze* szavak

purgaer ('polgár') és *prez* ('perec') azonosítása nem hasonló észlelési folyamatnak az eredményei-e.)

Az anyanyelvi percepció bázis szűrőjének működésére közel háromszáz éves példa, ahogyan egy lengyel herceg magyarul tanulván „észlelte” a veláris, labiális, alsó nyelvállású magánhangzónkat. Fonetikusan írta kézírással a következőket: *odvan* az *adván* helyett, *odundu* az *adandó* helyett és *hotolom* a *hatalom* megfelelőjeként. Jellemzően „keverte” az *é* és *i* magánhangzókat, *péznz* helyett *pinz*-t, *nintsen* helyett *néntsén*-t írt (JAN REYCHMAN, Adam Kazimierz Czartoryski /1732—1824/ herceg kézíratos jegyzetei a magyar nyelv tanulásához: MNy. 1959: 510—7).

Már a honfoglalás táján megindult a szóvégi magánhangzók (*i*, *u*, *ü* és talán *y*) pusztulása (BÁRCZI i. m. 129), s egy idő eltelte után ezek a magánhangzók teljesen eltűntek. Bár oki magyarázatot BÁRCZINál nem találtam, az a megjegyzése, hogy „mormolt, tisztátlan kiejtésű” magánhangzók, arra utal, hogy e hangváltozási tendencia okául az artikulációs folyamatot jelölte meg. Tudjuk, hogy igen hosszú folyamatról van szó, mégis úgy gondolom, hogy döntően itt is a beszédészlelés idézhette elő a létrejött hangváltozást (mind a záródást, mind a sorvadást). Ezzel természetesen nem zárom ki más tényezők kiegészítő hatásának lehetőségét. Ha elfogadjuk a BÁRCZI említette képzési sajátsgot, az kétséget kizáróan vezet a bizonytalan hangminőség bizonytalan észleléséhez, végül magának a hangnak az azonosíthatatlanságához. Hozzájárulhatott e sorvadási tendenciához az a tény is, hogy a nem „tisztán” ejtett magánhangzók hangszíne semlegessé, svá-szerűvé válik (vö. a mai magyar nyelvi adatokat: GÓSY, Semleges magánhangzók a magyar beszédben: Nyr. 1997: 9—19), s így az adott szó azonosításában ezeknek a hangoknak már egyre kevésbé, végül egyáltalán nem lett szerepük. Továbbá a beszédhangokat abszolút szóvégi helyzetben nehezebb azonosítani, mint bármilyen más fonetikai pozícióban. A funkciótlaná válta, nehezen észlelhető beszédhangok sorsa tehát megpecsételődött. A sorvadást nagy valószínűséggel elősegítette az is, hogy a svá-szerű szóvégi magánhangzókat nem lehetett *ö*-nek megfeleltetni, mivel az akkori nyelvben ez a magánhangzónk még nem létezett.

Többen vélik úgy, hogy a tövéghangzók eltűnése multikauzális, s valójában nem eltűnéstről, csupán „lappangásról” van szó (vö. BALÁZS JÁNOS, A gazdaságosság a szótájképződésben: ÁNyT. V. 1967. 7—40). Noha etimológiai, morfológiai, sőt fonológiai szempontból is egyetérthetünk ezzel az elmélettel, a hangzó beszéd szempontjából mégiscsak sorvadásról, majd eltűnéstről van szó; ez pedig olyan tény, amelynek konkrét oka vagy okai lehettek. Közülük kettőt látunk egymást erősítő hatásúnak: az artikulációt (l. fentebb) és a beszédtempó változását. A tövéghangzók sorvadási tendenciájához az akkori élőbeszéd időtényezője is hozzájárulhatott, amennyiben elfogadjuk KUBÍNYI LÁSZLÓNak azt a feltételezését, hogy a magyar beszéd az ősmagyar kor valamely szakaszától gyorsult az ómagyar kor végéig (A beszédiram magyar nyelvtörténeti jelentőségéről: MNy. 1961: 337). BÁRCZI a hangváltozások háttérében álló okok között megemlíti a műveltség fejlődését és a gondolkodásnak az ezzel járó átalakulását is. Egészen pontosan a gondolkodás gyorsulásának megfelelően meggyorsult beszédre gondol (i. m. 128), amely tempógyorsulás közvetlenül hatással lehetett bizonyos hangváltozásokra.

BÁRCZI a meggyorsult beszédtempót tartja felelősnek a következő hangváltozási tendenciák létrejöttében: a) hangkiesés, pl. *bághatur* > *bàatur* > *bátor*, b) a szótést rövidülése (?időtartamok rövidülése), c) az artikulációs ökonómiát elősegítő minőségi változások (könnyebb ejthetőség elve), pl. *váràgh* > *vàrau* > *vàrou* > *váro*.

Az elmúlt évszázad beszédtempójának becsült és objektíven mért értékei egyértelműen alátámasztják a gyorsulási tendenciát (GÓSY: Nyr. 1997: 129—39); elfogadhatjuk tehát azt a hipotézist, hogy a beszédtempó gyorsulása a nyelvtörténet bármely (minden?)

periódusában tetten érhető. A tempógyorsulás kétségkívül hatással van az ejtésre (artikuláció), másfelől azonban az észlelésre is. Minél gyorsabb az elhangzó beszéd, annál bizonytalanabban működnek a percepciók folyamatok, nagyobb a tévedés lehetősége, amely azután forrása lehet a lassú átalakulásoknak, a változásoknak.

Az előzőekben feltételeztük a beszédtempó gyorsulását a nyelvtörténet folyamán, s ennek mint nyelvi változást előidéző tényezőnek a működését. Mindez azonban „fordítva” is vizsgálható: számos hangtörténeti folyamat, illetve változás támasztja alá a beszédtempó változását, gyorsulását a különböző korokban, sőt manapság is (kölcsonősen ható folyamatok). Ilyen a már BÁRCZI is említette hangzókiesés, a rövidülés vagy az akkor elevenen ható magánhangzó-harmónia (artikulációs gazdaságosság mint az időzítés tényezője). A magánhangzók zártabbá válási tendenciája is idesorolható, mivel a felsőbb nyelvállású magánhangzók időtartama rövidebb, mint az alsóbb nyelvállásúaké. Az alaktan területén is találunk olyan folyamatokat, amelyek a gyorsulási tendenciával (is) magyarázhatók. A „viszonyok megszűnnek viszonyok lenni” (KUBINYI i. m. 338), a névutók ragokká válnak, amelynek eredményeként — mások mellett — megszűnik az esetlegesen jelentkező szünet a két önálló szó ejtésekor (egyetlen szón belül a morfémahatáron normál körülmények között kizárható a szünet megjelenése). Hangsúlyozzuk, hogy azok a folyamatok, amelyek — a felsoroltakkal szemben — éppen korlátozóak a beszéd gyorsulását tekintve, például a nyíltabbá válás, mégsem mondanak ellent a fenti megállapításoknak. A nyelvtörténeti változások tendenciaszerűsége éppen azt jelenti, hogy ingadozások léteznek, sőt ellentétes irányú folyamatok is működhetnek, akár egyidőben is.

Az artikulációs ökonómia — mint korábban említettük — a leggyakrabban megnevezett oka a hangtörténeti változásoknak. BENKŐ számos példán keresztül rendszerezi a könnyebb ejtésmód érvényre jutását (i. m. 177). Megemlítem, hogy több párhuzamot is találunk mindezzel az anyanyelv-elsajátítás során, amikor a kisgyermek artikulációs korlátainál fogva szükségszerűen törekszik a könnyebb ejthetőségre. Jellegzetesek a mássalhangzó-torlódások feloldásai (vö. R. *szerelem* > *szerelem* — gyermeknyelvi adat: *gyógyszert* > *gyóccelot*), a különféle hasonulások (vö. R. *idnap* > *ünnep* — gyermeknyelvi adat: *alma* > *amma* vagy *angyel* > *angyal* — gyermeknyelvi adat: *könyvek* > *könyvök*), a hangátvetések, metatézisek (R. *kalán* > *kanál* — gyermeknyelvi adat: *doboz* > *bodoz*), az összeolvadások (*tanítja* > *taníttya* — gyermeknyelvi adat: *megnézem* > *mejjézem*). Mindezek hasonló elveket követnek, univerzális szabályalkalmazások a nyelvtörténetben éppúgy, mint az anyanyelv-elsajátításban.

Egy következő hatalmas hangváltozási tendencia, a nyíltabbá válás is jellemzi a középkort (BÁRCZI i. m. 130). Vajon magyarázható-e ez a jelen beszédpercepció tényeivel? A magyar magánhangzók biztos felismerését az első és a második formánsok határozzák meg; e formánsok változása (bármilyen okra visszavezethetően, pl. zaj) megváltoztatja az adott hang felismerését. Kísérleteink azt támasztják alá, hogy — mind az első, mind a második formánsok módosulásával — döntően olyan percepciók változás következik be, amelynek eredményeként a felsőbb nyelvállású magánhangzókat alsóbb nyelvállásúaknak ítélik a magyar anyanyelvű kísérleti személyek. A beszédpercepciók folyamat ekkor tehát nagymértékben az ún. nyíltabbá váláshoz vezet. Az első formánsok alakulása következtében az *u*-t és az *o*-t *a*-nak, az *ü*-t *ö*-nek azonosítják a kísérleti személyek; a második formánsok módosulásának eredményeként az *á*-t *a*-nak, az *a*-t *o*-nak, az *u*-t *o*-nak, ritkábban az *ü*-t *ö*-nek és az *é*-t *e*-nek ismerik fel. Az időtartamnak is döntő szerepe van a hang azonosításában. Adataink azt mutatják, hogy a hosszabb időtartam — ugyanazon artikulációs gesztus esetén — a nyíltabb magánhangzó felismerését eredményezi. Ez azt jelenti, hogy a hosszabban ejtett *u*-t *o*-nak, a hosszabb időtartamú *o*-t *a*-nak vagy a hosszabban hangzó *ü*-t *ö*-nek azonosítják. Hangsúlyozzuk, hogy tendenciaszerűen, de a ma-

gánhangzókkal végzett percepciós kísérleti eredmények egyfajta nyíltabbá válási tendenciáról tanúskodnak az észlelésben (GÓSY, Beszédészlelés. Bp., 1989.). Hasonló változást igazol a beszédészlelési működések alapján HAJDÚ MIHÁLY XVI. századi adatokkal a veláris, illetőleg palatális alsó nyelvvállású magánhangzók viselkedésével kapcsolatban (Adalék a XVI. századi nyelvjárások hangrendszeréhez. MNy. 1990: 77—80). Írásában utal arra, hogy hasonló változásokra a huszadik század közepéről is van példa (vö. az ún. nyílt *e* magánhangzónak az *á* hanggal történő azonosítását). KUBÍNYI LÁSZLÓ is folalozik a nyílt *e* hanggal: azt írja, hogy minél nyíltabb ez a magánhangzó, annál inkább közeledik az illabiális rövid *à*-hoz (Az *e* (*ε*) hang hajdani jelöléséhez: MNy. 1960: 247—8). Ez a közeledés természetesen utalás az észlelésre (bár a cikkben ez így nem fogalmazódik meg), a szerző írásos példát is hoz 1543-ból és 1557-ből: „aghefeghe” és „kyegyalmes”.

HERMAN JÓZSEF több mint harminc évvel ezelőtt feltételezte, hogy a környezeti zaj növekedése oka lehet a hangváltozásoknak, bár az ő kiindulása az információelméleti modell volt, amely az átvitel minőségét hangsúlyozza, nem a beszédészlelés következményes működését (A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez: ÁNyT. V. 1963. 165). A konklúzió azonban megegyezik a mienkkel: az átviteli csatorna „hibája”, például a nagyfokú zaj, csökkenti a jel (akusztikus) redundanciáját, s ezzel veszélyezteti a pontos észlelést, értést. Mindezek természetesen nem mondanak ellent a már BALASSA által is lehetségesnek tartott magyarázatnak, amely a hangsúlyt jelöli meg a nyíltabbá válás okául. Azt hiszem, alkalmasint több ok is vezethetett egy hangváltozási tendencia érvényre jutásához, amelyek kiegészíthették egymást.

Honfoglaláskori mássalhangzó-rendszerünkben hiányzik a *c* és a *zs* mássalhangzó (BÁRCZI i. m. 137). A rendelkezésre álló adatok szerint az akkori beszédészlelés eredményeként *e* hangokat *t*-vel, *cs*-vel, illetőleg *s*-sel helyettesítik (*cerb* > *cser*, *nemьcb* > *nemet* stb.). Fonetikailag a zöngés réshangnak az egy jegynyi különbségű zöngétlen párjával történő kiváltása könnyen magyarázható; számos adat támasztja alá a percepcióban ezt az észlelési átcsapást. Nehezebb elfogadható magyarázatot találni a dentális affrikátával kapcsolatban. A gyermeknyelvben számos adatban megtaláljuk a *c* — *t* megfelelést, például *tita* — *cica* vagy *teluza* — *ceruza* (utóbbira l. S. MEGGYES, Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Bp., 1971. 13). A *c* — *cs* megfeleltetés ritka, inkább az akadályozott beszédfejlődésű gyermekeknél tapasztalható. A *c* — *t* megfeleltetésre a beszédpercepciós kísérletekben is találunk példákat: a relatíve rövid időtartamú vagy kis intenzitású dentális affrikátákat dentális zárhangokként ismerik fel (GÓSY i. m. 1989.).

Egy az egész koron végigvonuló változás következtében a dentális nazális mássalhangzóból palatális lesz (pl. *cákán* > *csákány*, *boszorkán* > *boszorkány*); percepciós adatok ilyen változást nem igazolnak. A palatális nazális az észlelésben alakulhat dentálissá vagy bilabiálissá, de visszafelé ez a fajta felismerés nem működik. A gyermeknyelvben ugyanakkor jól látható tendencia az, hogy a palatális nazális — az ejtés artikulációs korlátai következtében a kezdetekben — dentálissal helyettesítődik (pl. *ana* — *anya*, *eném* — *enyém*, *könf*, *ejne*, *nuszi*, vö.: S. MEGGYES i. m.; GÓSY, Beszéd és óvoda. Bp., 1997.). E két tény az említett hangtörténeti változásnak inkább artikulációs és nem beszédészlelési okra való visszavezethetőségére utal. A gyermeknyelvi jelenségek egyértelműen az artikulációs könnyebbség elvét igazolják, a palatális nazálishez ejtésben a dentális áll közelebb.

Már több hangváltozás okának magyarázatához a gyermeknyelv tanúságtételét használtuk fel; a generatív grammatika, majd később a természetes fonológia hangsúlyozza a gyermek nyelvelsajátítási sajátosságainak figyelembevételét a nyelvi folyamatok megismerésében. A „tökéletlen tanulás” (vö. KIEFER i. m. 229) eredményeivel jelenségek sora

magyarázható meg; az anyanyelvét elsajátító gyermek egyik fő stratégiája, az analógia a nyelvtörténet egyik alapelve (BYNON i. m. 37). A következőkben újra a gyermeknyelvi adatok tényeit hívjuk segítségül okadó magyarázatunkhoz.

A *-val/-vel* ragok hasonulási folyamatának alakulása a nyelvtörténetben erősen emlékeztet az anyanyelv-elsajátítási folyamatban tetten érhető sajátosságokra; így kézenfekvőnek látszik hasonlóságot feltételezni a kettő között. Természetesen nem az ontogenetikus és a filogenetikus fejlődés azonosságára vagy hasonlóságára gondolunk, hiszen ezen a kérdésen a modern pszicholingvisztika már megnyugtatóan túljutott. Azt azonban érdemes elemezni, hogy vajon a kétféle folyamatot működtető ok(ok) között lehet-e bármi hasonlóságot találni. Nézzük először a gyermeknyelvet! A kezdetekben a gyermek kézen kapott hangsorokat ejt és dolgoz fel, majd a nyelvhasználat során képessé válik bizonyos szabályszerűségek felismerésére, illetőleg alkalmazásukra. Általában a telegrafikus beszéd időszakában figyelhetők meg olyan alakok a gyermek beszédében, amelyekben a *-val/-vel* ragpár *v* mássalhangzója nem hasonul a szótó utolsó mássalhangzójához, mint *malacval*, *Grisztijánval*, *öregvel* (GÓSY, Beszéd és óvoda. Bp., 1997.).

Ez a jelenség egyértelműen utal arra, hogy a gyermek elsajátította az eszköz- és társhatározó-ragpárt, ismeri a jelentését, a funkcióját és a hangrendi illeszkedésnek megfelelően aktivizálja a szükséges ragot. A figyelme azonban a funkció miatt oly mértékben irányul az izolált ragra, hogy figyelmen kívül hagyja egy másik fonológiai szabály alkalmazását, a hasonulási folyamatokét. A szótó utolsó mássalhangzója és a rag első mássalhangzója között nemritkán néhány milliszekundumnyi szünet vagy svászerű hang is található, mintha a rag önálló szóként tapadna a szótóhoz. (A rag időtartama nemegyszer eléri, de meg is haladhatja a szótóét.) A fejlődés irányát a beszédészlelés további finomodása meghatározza: a gyermek képes azonosítani a kérdéses ragpárt a hasonult formákban is, s fokozatosan saját ejtésében is ezek kezdenek dominálni. Az azonosított ragpár önállósodása fokozatosan megszűnik, a hasonulás folyamata általánossá válik. Milyen okok eredményezik tehát a *-val/-vel* rag ejtésének alakulását az anyanyelv-elsajátítás folyamán? A ragpár szemantikai/szintaktikai és funkcióbeli izolálódása a gyermek nyelvelsajátításának tudatosodása révén, amelynek relatív önállóság (függetlenedés) a következménye.

Nézzük meg ezek után a nyelvtörténeti adatokat! A *-val/-vel* rag önálló szemantikával és funkcióval rendelkező szó, és nem illeszkedik a szótó utolsó mássalhangzójához. (A magyar nyelv történeti nyelvtana szerint a kezdetekben névutó, vő. A korai ómagyar kor és előzményei. Bp., 1991. 307). Az 1300 körüli Ómagyar Mária-siralom mindkét változatot tartalmazza, a hasonult és a nem hasonult formát is (vö. *könyvel* — *könnyel* és *szegekkel*). Még a XV., XVI. században is megfigyelhető az ingadozás a hasonult és a nem hasonult formákat illetően (vö. BÁRCZI i. m. 222—3). Mindehhez nyilván az a tény is hozzájárul, hogy a kezdetekben *-hal/-hel* alakban is fellelhető. A ragpár teljes önállótlanodása a nyelvtörténet során az írásbeliség hatására következik be, bár az írásbeliségnek az élősóra gyakorolt hatásával a kezdetekben még nem számolhatunk (az írott szövegek jelzik inkább az ejtési sajátosságokat).

A történeti folyamat alakulását előidéző okok óvatosan bár, de megfeleltethetők a nyelvelsajátítás során tapasztaltakkal. A nyelvspecifikus fonológiai folyamatok nem működnek a ragpár relatív önállósága idején (függetlenül attól, hogy ez a relatív önállóság más-más eredetű a nyelvelsajátításban és a nyelvtörténetben), majd ezen „önállóság” elvesztését követően a hasonulási folyamatok kezdenek érvényesülni, s végül általánossá válnak (az egyik esetben a hallott nyelv megerősítésének, a másik esetben több okra visszavezethető változási folyamatnak az eredményeként, utóbbit az írott nyelvben történt megjelenés megerősíti).

Befejezésként a beszédpercepció működésének egy egészen sajátos folyamatát említem. A nem tökéletesen észlelt és/vagy értett közlést a hallgató valamilyen, a nyelvében értelemmel bíró szónak (szókapcsolatnak) felelteti meg. Gyakran tapasztalható ez az anyanyelv-elsajátításban (pl. a *müezzin* szót fiam nyolcévesen *műszellem*-nek mondta). A jelenség tulajdonképpen az ún. népetimológia (a címszót az ÉKsz. is felveszi). Az azonosítás az akusztikai/fonetikai hasonlóságon alapuló észlelési működés eredménye, amelybe azonban kognitív működések is beleszólnak. Legismertebb példái a *peronoszpóra* ~ *fene rossz pora* megfeleltetés, a latin *tuberosa tubarózsa* azonosítása; kevésbé közismert *Kögelničeanu* nevének *Kuglicsináló* változata. A nyelvújítók a népetimológia elvének felhasználásával hozták létre *Koppenhága* és *Stockholm* nevének „magyarítására” a *Kappanhágó* és az *Istókhalm* szavakat, amelyek azonban nem terjedtek el (BÁRCZI i. m. 300). A mindennapi életben is találkozunk hasonló működésekkel, ezek elterjedtsége igen változó, többségük egyedi eset (pl. a *mammográfia* szót egy idős hölgy több-kevesebb tudatossággal *nőgrófterápiá*-nak mondta). Egy gyógyszerész bocsatotta rendelkezésemre négy latin orvosságnév magyar megfelelőit, amelyeket munkája során a betegektől hallott. Az anyanyelvi észlelési/értési szűrőn átjutott kifejezések eredeti (latin) hangsorainak azonosításához a gyógyszerésznek az inverz műveletek elvégzésére volt szüksége: *szuper panzió terpentin* < *suspensio terpin hydrat*, *fene buzeron* < *phenilbutazon*, *síró lúd* < *sirdalud* és *esti tulok* < *estulic*. Hasonló folyamatok eredménye lehetett a XVII. században a *coemeterium* latin szó (‘temető’) *cinterem* átvétele (BÁRCZI i. m. 121).

Végezetül MARIO PEI amerikai nyelvtörténészt idézem, aki számos lehetséges okot sorol fel a hangváltozások magyarázatára (az ejtési divattól kezdve az uralkodó beszédhibájának utánzásáig), de csupán egyet emel ki közülük, mint legvalószínűbbet, amely a változások többségéért felelős. Feltételezése szerint az újabb generáció pontatlanul hallja és utánozza az idősebb korosztály beszédét, és ennek eredménye lenne a lassú, fokozatos változás (Szabálytalan nyelvtörténet. Gondolat Kiadó, Bp., 1966. 113). Végkövetkeztetése azonban az, hogy a nyelvet egészében elemezve juthatunk csak el a megbízható választáshoz.

Szem előtt tartva Bárczi Gézának „óvó és egyben biztató figyelmeztetésül” szolgáló szavait (vö. E. ABAFFY i. m. 56), remélem, hogy a tanulmányban felvillantott lehetséges magyarázatok hozzájárulnak a történeti hangváltozások okainak mind pontosabb meghatározásához; lehetőséget teremtve ezáltal a történeti hangváltozások kauzális rendszerének — fonetikai és pszicholingvisztikai relevanciával bíró — hipotetikus leírásához.

GÓSY MÁRIA